

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 5/2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Маленко О. О., д-р філол. наук, проф. (Харків) (головний редактор)
- Голобородько К. Ю., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Єрмоленко С. Я., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Лисиченко Л. А., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Кравець Л. В., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Новиков А. О., д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- Юр'єва К. А., д-р. пед. наук, проф. (Харків)
- Борисов В. А., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Нестеренко Н. П., канд. пед. наук, доц. (Харків)
- Терещенко В. М., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Умрихіна Л. В., канд. філол. наук, доц. (Харків) (заступник головного редактора)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Нелюба А. М., д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Степаненко М. І., д-р філол. наук, професор, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 25 жовтня 2018 року)

У 41 **Український світ у наукових парадигмах: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.** — Харків: ХІФТ, 2018. — Вип. 5. — 117, [1] с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
----------------------------	----------

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО У ВИМІРІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ Й НАУКИ (ДО 240-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПИСЬМЕННИКА)	5
---	----------

Лідія Лисиченко, Тетяна Лисиченко БІЛЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО	6
--	---

Ірина Богданова ВПЛИВ ХАРКІВСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 20–40 РОКІВ ХІХ СТ. НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ	10
---	----

Олена Маленко УКРАЇНСЬКА «СЕНТИМЕНТАЛЬНА» ЛЮБОВ ЯК ЕСТЕТИЧНИЙ КОНЦЕПТ І ЛІНГВОМЕНТАЛЬНИЙ ДОСВІД (ЗА ПОВІСТЮ «МАРУСЯ» ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА)	14
---	----

Марцин Світлана, Полозова Олена ХУДОЖНЬО-МОВНА ВЕРСІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ВБРАННЯ В ТЕКСТАХ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА	21
--	----

Наталя Нестеренко ОСОБЛИВОСТІ ВІДБИТТЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ УЯВЛЕНЬ В ОПОВІДАННІ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «МЕРТВЕЦЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ»	30
--	----

Анатолій Новиков Квітка-Оснoв'яненко і театр	38
--	----

Анатолій Поповський НАРОДНОРОЗМОВНА ПРАВОЧИННА ЛЕКСИКА В ОПОВІДАННІ ГРИГОРІЯ КВІТКИ- ОСНОВ'ЯНЕНКА «ПЕРЕКОТИПОЛЕ»	44
---	----

Любов Умрихіна РЕАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У КОНСТРУКЦІЯХ ІЗ ФОРМОЮ ІМПЕРАТИВА (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА)	47
---	----

Ангеліна Ганжа МЕДІАРЕЦЕПЦІЯ ДОЛІ Й ТЕКСТІВ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА: ВІД МЕДІАПРОДУКТУ ДО МЕДІАКАНОНУ	55
---	----

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ЛІНГВОКОМПАРАТИВІСТИКА. ЕТНОЛІНГВІСТИКА	61
--	-----------

Володимир Борисов НАУКОВА РОЛЬ ДАВНІХ ГРАМАТИК У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МОВОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ	62
--	----

УДК 811.161.2'42

Володимир Борисов

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

НАУКОВА РОЛЬ ДАВНІХ ГРАМАТИК У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МОВОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ

У статті йдеться про становлення українського мовознавчого дискурсу як наукової парадигми, що закладалася в давніх граматиках, які є першими теоретичними основами вивчення української мови як лінгвально-мисленневої діяльності. Визначено наукову роль граматики у формуванні українського мовознавчого знання.

Ключові слова: український мовознавчий дискурс, давні граматики, становлення мови, наукове знання.

SCIENTIFIC ROLE OF ANCIENT GRAMMARS IN THE FORMATION OF NATIONAL LINGUISTIC DISCOURSE

The article deals with the formation of Ukrainian linguistic discourse as a scientific paradigm, the fundamentals of which were laid out in ancient grammars — the first theoretical basis of studying the Ukrainian language as a lingual cognitive activity. The scientific role of grammars in the development of Ukrainian linguistic knowledge is determined.

Key words: Ukrainian linguistic discourse, ancient grammars, formation of the language, scientific knowledge.

Становлення українського мовознавства як науки про мову пов'язане з еволюційним розвитком української літературної мови, формуванням наукової думки в Україні, появою перших друкованих видань загальнонародною мовою й зростанням інтересу до неї, прагненням виявити й описати її генетичні особливості. Ця науково-просвітницька діяльність на теренах України зазнала активізації в I пол. XIX ст. й спиралася на досвід попередників (загальноєвропейська мовознавча практика), що був предметом філософського осмислення й теоретичного вивчення в українських вищих навчальних закладах (академіях, університетах) із початку їх виникнення та функціонування.

Мета поданої розвідки — прокоментувати роль давніх граматики у становленні українського мовознавчого дискурсу й теоретичному осмисленні української мови як лінгвально-мисленневої діяльності.

З огляду на історію питання щодо перших спроб людини збагнути природу й сутність мови, її специфіку як семіотичної системи й комунікативного явища, варто окреслити хронологічні й територіальні межі зародження наукового зацікавлення вербальним досвідом людини. Відлік фундації вчень про мову починається з часів давніх цивілізацій, зокрема Стародавнього Єгипту, Стародавньої Індії, Месопотамії, згодом — Стародавньої Греції та Риму. Так, у Стародавньому Єгипті існували посібники для писарів (укладання тексту відповідно до ситуації), що є свідченням перших спроб зафіксувати тогочасні знання мови як засобу суспільної й особистої комунікації для їх практичного застосування. У Стародавній Месопотамії вчителі шкіл певним чином систематизували інформацію про мову в процесі шкільного викладання, намагаючись сформуванню в учнів навички правильного добору відповідних мовних засобів для здійснення вербальної

інтеракції. У Стародавній Індії інтерес до мови зароджується в середовищі жерців, які надавали магічного значення мові та мовленню, пов'язуючи їх із виявом космічних сил, божественною енергетикою. Граматика санскриту Паніні (V ст. до н. е.) становить повний опис фонологічної та граматичної систем цієї мови, що свідчить про розрізнення представниками давніх цивілізацій звукової матерії мови та її формально-змістових відповідників [3: 110–156].

Продовженням лінгвістичних учень Стародавнього світу є доба Античності, пов'язана з іменами Платона, Аристотеля, Сократа й інших мислителів, які заклали підвалини для подальшого вивчення мови як біологічного й духовного феномену. Найбільш вагомим доробком Платона, на думку мовознавців, є діалог «Кратіл», який навряд чи можна назвати лінгвістичним дослідженням. Проте у філософських рефлексіях щодо сутності буття автор прагне піддати науковому аналізу мовні явища й висуває низку ідей щодо вивчення мови, прихованих у ній сенсів. Підхід Платона до мови насамперед має смисловий, функціональний характер, формальний аспект граматичних явищ не став предметом його філософських споглядань. Значну увагу мислитель приділяє дослідженню звуків, букв, складів слова, наголосу та їх співвіднесенню зі смислом [5: 396].

Аристотель продовжив осмислення мови та її іманентних властивостей, зокрема здатність породжувати різні сенси, утворювати різні формально-змістові структури («Про витлумачення», «Поетика», «Риторика» та ін.). У своїх працях із вивчення мови філософ виокремлює самостійні й службові частини мови, робить спроби визначення граматичних категорій іменних частин мови та способів словотвору. До вагомих надбань мислителя слід також віднести розробку проблем лексичної та граматичної багатозначності [1: 185–186].

Мовні питання, які викликали зацікавленість античних учених, знайшли своє подальше відображення в працях наступників — європейських філософів доби пізнього Середньовіччя, Відродження, Просвітництва, які прагнули розвинути світоглядне розуміння мови та формування категорійно-поняттєвого апарату мовної системи, продукуючи суголосні часові ідеї, концепції, підходи; упродовжуючи або створюючи відповідні терміни для вивчення того чи іншого мовного явища. Усе це формувало простір наукової комунікації, яку можна розглядати як дискурсивну практику з огляду на наявність теми й предмета спілкування (мова як явище й система), її учасників (представники ученого світу), теорії й концепції, вербально зафіксовані в текстах давніх трактатів, відповідну рецептивну діяльність (нові положення й ідеї).

Мова ставала об'єктом наукового осмислення й опису в різних дискурсивних практиках — не лише у філософській, а й у навчальній, зреалізованій насамперед у граматиках. Саме в граматиках визначали термінологічний корпус мовознавчої царини, виокремлювали й описували частини мови в їх іманентних граматичних властивостях. Важливим чинником створення загальноєвропейської дискурсивної практики в тогочасній мовознавчій царині (як і в інших наукових галузях) стала латинська мова, базова для всього європейського науково-освітнього контексту. Це уможливило широкий комунікативний простір обміну науково-навчальною інформацією, взаємозв'язок і взаємовплив теоретичних положень, концепцій, дефініцій, понять, термінів.

Дискурсивно вагомою в цьому аспекті виявилася латинська граматика португальського вченого пізнього Середньовіччя Еммануеля Алваріша (Альвара), у якій були представлені дефініції основних частин мови (іменника, прикметника, займенника, дієслова, прислівника); визначено, якими граматичними категоріями

вони різняться і яку участь беруть у творенні речення на рівні смислу й форми. Теоретична інформація, репрезентована в граматиці Алваріша, зазнала активної наукової рецепції в європейських граматиках XV — XVIII ст., зокрема й тих, що створювалися в царині східнослов'янської гуманітарної освіти (наукові школи Києво-Могилянської академії).

Саме в цей час посилюється інтерес до вивчення мови на теренах України, про що свідчать давні граматики, укладачі яких плідно працювали над концепціями граматичного складу не лише давньогрецької та латинської мов, а й старослов'янської, староукраїнської. Наприкінці XVI — початку XVII ст. в Україні виходять друком граматики церковнослов'янської мови з елементами української «Граматыка словенська языка» (1586 р.), «Грамматіка доброглаголіваго еллинославянского языка» (1591 р.), «Грамматіка словенска» Лавренія Зизанія (1596 р.), «Грамматіка словенское правильное синтагма» Мелетія Смотрицького (1619 р.), «Лексіконъ славенороскій» Памви Беринди (1627 р.), «Грамматика словенская» Івана Ужевича (1643 р.) [6, с. 65, 96, 102]. Ці видання є спробами описати лексичну й граматичну системи церковнослов'янської та тогочасної (старо) української мови, виявити їх структурні особливості.

Узявши за зразки грецьку граматику візантійського вченого К. Ласкаріса, грецьку й латинську граматику німецького гуманіста Ф. Меланхтона та латинську граматику Альваріша, українські граматисти створили власну модель наукового опису мови, виокремивши її чотири складники: орфографію, етимологію, синтаксис, просодію. Це уможливило формування більш глибокого, діахронічного погляду на розвиток фонетичної системи, лексичного складу, синтаксичної організації мов загалом, і церковнослов'янської зокрема, на наявність спільних процесів у розвитку й функціонуванні мов.

«Грамматіка словенска» Л. Зизанія — перший систематичний підручник церковнослов'янської мови, призначений для шкіл. У підручнику було визначено чотири частини граматики: *орфографію*, *просодію*, *синтаксис*, *етимологію*, виділено вісім частин мови: *розличіє (артикуль)*, *ім'я*, *містоім'я*, *глагол*, *причастіє*, *предлог*, *нарічіє*, *союз*. Зизаній увів орудний відмінок у слов'янську граматику, в імені виділив десять відмін (вісім іменникових, одна прикметникова й одна спільна для обох частин мови). Автор «Грамматіки словенска» зробив першу спробу опрацювати фонетичну й морфологічну системи церковнослов'янської мови та збагатити слов'янську лінгвістичну термінологію [7]. Це дало поштовх до інтенсивної наукової діяльності наступників — українських граматистів М. Смотрицького та І. Ужевича, які, ураховуючи досвід попередників, прагнули розширити наукове представлення й опис мовної системи на основі церковнослов'янської мови.

«Грамматіка словенское правильное синтагма» М. Смотрицького — один із знакових творів давнього східнослов'янського мовознавства, який позначився на подальшому розвитку мовознавчого знання в усьому слов'янському науковому континуумі. Це було зумовлено тим, що граматичним підґрунтям церковнослов'янської мови слугувала старослов'янська (південнослов'янська) мова, яка була прийнятною для багатьох слов'ян, зокрема українців, болгар, сербів, македонців, хорватів. Оскільки не всі ці етнокультури мали розвинену наукову царину, то й стан опису мовних категорій у кожній із них суттєво різнився (найвищого рівня розвиток гуманітарної царини набув саме на теренах України). Через це мовознавчі набутки М. Смотрицького в кодифікації церковнослов'янської мови, а також спроба її нормування вможливили в подальшому створення граматики східнослов'янських мов.

У європейському мовознавчому контексті того часу «Граматики» М. Смотрицького закріпила високий статус церковнослов'янської (міжслов'янської літературної) мови як високорозвиненої, упорядкованої, унормованої системи. Наголошуючи на загальноєвропейській теоретико-практичній функціональності «Граматики», дослідники (М. С. Возняк, В. В. Німчук, В. М. Русанівський) визначають її вагомий роль саме в концепції унормування рідних мов, які, на відміну від класичних, не були предметом спеціального вивчення в закладах освіти. Власне, можемо говорити про високий рецептивний потенціал цієї граматики, її вплив на рівень теоретичних засад вивчення граматичних систем інших мов і їх практичного освоєння мовцями.

Викладаючи правила орфографії, М. Смотрицький унормував уживання великої літери, увів нову літеру на позначення проривного задньоязикового приголосного — *г*, установив правила на позначення голосних і приголосних, правила переносу слів. Автор викладає вчення про вісім частин мови: *ім'я, містоіименіє, глагол, причастіє, нарчіє, предлог, союз, междометіє*. Частини мови він поділив на *скланяємыя* та *нескланяємыя*. Саме Смотрицький вилучив з переліку частин мови невластивий слов'янській лінгвістичній традиції артикль і першим визначив *междометіє*, увівши до вжитку як саме поняття, так і цей лінгвістичний термін. Як зазначає В. В. Німчук, М. Смотрицький уперше вводить у слов'янську граматику поняття перехідності й неперехідності дії, визначає категорії дієслівних форм: *зalogъ, начертаніє, видъ, число, лицо, наклоненіє, родъ, спряженіє* [4: 114].

Автор цієї граматики першим виділив дві дієвідміни: на *-еши* і на *-иши*, поряд з *причастієм* і *дієпричастієм*, виокремивши ще *причастодіміє*. Іменники М. Смотрицький поділив на п'ять *склоненій* — відмін, які в основних рисах збереглися в шкільних грамадиках і донині. Автор цієї граматики збагатив українську лінгвістичну термінологію, виклав синтаксис церковнослов'янської мови: уперше було представлено вчення про сполучення слів і речень [6: 96–98]. М. Смотрицький визначив для багатьох слов'янських наступників (серед яких М. Ломоносов, Й. Добровський, С. Вуяновський, А. Вразович, Христині-Дупнічанин, І. Могильницький та ін.) шлях наукового опису мови для потреб вивчення й усвідомлення її формально-змістової автентичності [2: 489].

Є всі підстави вважати, що поява «Граматики» М. Смотрицького стала відправною точкою формування мовознавчої дискурсивної практики в українському науковому просторі, оскільки виявилася спроможною продукувати аналогічні твори в інших слов'янських освітніх культурах, впливаючи на канони текстової (навчальної) репрезентації мовного матеріалу, формуючи синхронну наукову позицію в систематизації лексичного, граматичного, орфографічного потенціалу тогочасної (старо)української мови.

«Грамматика словенская» Івана Ужєвича є описом системи (старо)української мови середини XVII ст. Вона відома у двох варіантах: перший із них, написаний у 1643 році, зберігається в Національній бібліотеці Парижа, другий, написаний 1645 року, знаходиться в бібліотеці м. Арраса на півночі Франції. Обидва варіанти «Граматики» написані латинською мовою, що уможливило її наукову рецепцію в загальноєвропейському контексті. На помітний компаративний аспект цієї граматики вказує В. В. Німчук: «Ужєвич іноді показує особливості польської, чеської і хорватської мов. Мабуть, він прагнув створити працю про абстрактну слов'янську граматичну систему. Це намагання співзвучне із тодішньою французькою граматичною думкою, яка пізніше реалізувалася в універсальній граматиці А. Арно та К. Ласло» [8: 697]. На думку В. М. Русанівського, І. Ужєвич

був знайомий із граматиками Л. Зизанія та М. Смотрицького: він прийняв поділ слів на вісім частин мови, виділив чотири відміни іменників, у парадигмах іменних частин мови подав шість відмінків [6: 102]. Наукову вагу «Граматики» Івана Ужєвича вбачають у тому, що в ній уперше відбулося лінгвістичне опрацювання тогочасної української мови як лексико-граматичної системи [4: 198].

Таким чином, період XVI — XVII століть був доволі продуктивним у розвитку мовознавчої царини на теренах України, оскільки в ті часи закладалися теоретичні основи вивчення української мови, визначалися шляхи наукового опису й систематизації мовних явищ, устатковувався термінологічний апарат мовознавства. Дискурсивна вага тогочасних граматики церковнослов'янської мови, а також лексикографічних джерел, переконлива з огляду на їх широке функціонування в освітньому й науковому просторі не лише України, а й інших європейських теренів. Мовознавче знання тієї доби перебувало в стадії ретельного вивчення лексико-граматичних особливостей мови, віднайдення потрібних терміноодиниць для їх наукової й навчальної репрезентації, створення граматики. Меншою мірою було розвинене філософське осмислення мови як феномену лінгвально-мисленнєвої діяльності людини, що активізувалося в науковій царині доби Просвітництва й надалі Романтизму.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Античные теории языка и стиля* / ред. О. Фрейденберг. Л.: ОГИЗ, 1936. 341 с.
2. *Возняк М.С.* Історія української літератури: у 2 кн. Львів: Світ, 1992. 696 с.
3. *История лингвистических учений*: сб. тр. / отв. ред. А. В. Десницкая, С. Д. Кацнельсон. Л.: Наука, 1980. 260 с.
4. *Німчук В.В.* Мовознавство в Україні в XIV—XVII ст.: монографія. К.: Наук. думка, 1985. 223 с.
5. *Платон.* Сочинения: в 3 т. М.: Мысль, 1971. Т. 1. 1971. 687 с.
6. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови. К.: АртЕк, 2001. 392 с.
7. *Селіванова О.О.* Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
8. *Українська мова*: енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. 2-е вид, випр. і доп. К.: Укр. енцикл., 2004. 824 с.

УДК 811.161.2'373.7

Євгеній Пугачов

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З КОМПОНЕНТОМ-ТЕРІОНИМОМ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ: ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

У фразеології в лаконічній формі віддзеркалюється багатовіковий досвід народу, його культура, вірування, традиції. Крім того, українські фразеологізми, так само як і польські, зберігають для наступних поколінь пам'ять про красу природи рідного